

ETF – Úvod.kapit., út. 13.30-15.55, M

Úvodní kapitoly z filosofie

ETF, 22.10.02

0.0

V Karolínce je tato přednáška uvedena jako „Úvod do filosofie“. To je tradiční název, ale je v jistém směru chybný a matoucí. Do filosofie nemůže být nikdo uváděn teprve na vysoké škole, dokonce ani na střední; do filosofie jste byli všichni uváděni takřka zároveň s tím, jak jste byli uváděni do světa jazyka a do světa řeči (obojí je třeba rozlišovat: to, co je ‚společné‘ všem jazykům, ale ne jako jejich vlastnost, je řeč). Toto uvádění je sice nevyhnutelné, ale má mnoho těžkých vad, z nichž uvedu jen některé. Především mu chybí profesionalita a s ní i systematickosti (většina rodičů není ani minimálně filosoficky školená; situace je podobná jako s jazykem – zde také většina rodičů není školená filologicky). Jako je gramatika velmi důležitá, ale nemůžete ji vykládat lidem žádného jazyka neznalým (takže přinejmenším do toho prvního jazyka musíme všichni pronikat bez znalosti gramatiky), tak i úvodní kapitoly z filosofie nemohou být vykládány lidem, kteří ještě vůbec do filosofie nebyli uvedeni, i když jde o filosofii starou, vadnou a neudržitelnou (většinou jde o relikty dávných filosofii, o zlomky toho, co vytvořili starší a nejstarší filosofové).

0.1

To, co v podobě takových relikvů proniká do mysli všech lidí, kteří se narodili do kultur, více nebo méně ovlivněných a přetvořených řeckým vynálezem pojmovosti (tj. v zemích evropských a Evropou myšlenkově poznamenaných), jsou zlomky a zbytky, relikty, ovšem „relikty“ zvláštní povahy, které mají povahu jakýchsi „semen“. Ta semena mohou za příhodných okolností nejen vyklíčit a vzejít, ale mohou se rozrůst do imponujících podob, a nejen kvantitativně, ale především kvalitativně. Jak máme chápat onu „příhodnost“ okolností? Jednak to je kulturní a sociální prostředí, které umožňuje další a zejména co nejlepší kultivaci toho, co už do mysli nejmenších dětí začalo pronikat jakoby samovolně (resp. do čeho jejich mysl začala vnikat, vstupovat). Pochopitelně také toto více méně soustavné a organizované kultivování, tj. vzdělávání, může mít vady, zejména může zaostávat za špičkovou úrovní aktuálně dané doby. To je případ naprosté většiny našich dnešních středních škol (k tomu je třeba poznamenat, že cílevědomá kultivace filosofického myšlení nemůže začít náležitě působit na naprostou většinu mladých lidí před pubertou resp. před jejich 13.-14. rokem). Přesto není žádná nedostatečnost takové kultivace tak škodlivá, aby natrvalo znemožnila talentovaným mladým lidem jejich myšlenkový a myslitelský růst. A to je právě ta druhá „okolnost“, na jejíž „příhodnosti“ velmi záleží.

0.2

Každý „talent“ je poměrně vzácná věc; přesněji, někdo má v tom či onom ohledu větší talent, někdo menší, a jsou i lidé bez talentu. V některých směrech se lidé dovedou bez velkého sebeovládání přenést přes to, že nemají hudební sluch nebo že nedovedou kreslit; v jiných směrech se vysloveně urazí, když jim řeknete, že nedovedou logicky myslet. Většina děvčat si myslí a říká, že matematické nemohou porozumět, a někdy si tím dokonce posilují své dívčí sebevědomí, takřka jsou na to hrdé, a některým to marně vylouváte, i když je vám naprosto jasné, že matematický talent mají. Uvádím to jen proto, že musíme rozlišovat, zda někdo talent má nebo nemá (a jak veliký), a zda o tom ví nebo co si o tom myslí. Pokud je někdo přesvědčen, že talent nemá, je vysoce pravděpodobné, že ho nebude rozvíjet, i když ho má. Zásadně ale platí, že různí lidé mají rozdílné talenty a že velké nadání v nějakém směru s velkou pozorností zařadí jeho „nositele“ mezi příslušnou elitu. Ve sportu považujeme za samozřejmé, že jen málo lidí náleží v určitém oboru mezi světovou špičku. A přesto sportuje mnoho lidí jen kvůli zdraví a kondici, aniž by toužilo se takovou špičkou stát.

0.3

Ve filosofii to je jako v jiných oborech lidské činnosti: také zde existuje jen málo jedinců, kteří v té či oné době náleží ke špičkovým myslitelům. Takže filosofie samozřejmě má také své špičky, své „guru“. Ale filosofie je potřebná i pro ty, kdo se špičkovými mysliteli stát nemohou a snad ani nechtějí, ale také si hodlají vypracovat a udržovat svou kondici, v tom případě ovšem ne tělesnou, ale duševní a myšlenkovou. Je řada oborů lidských činností, při nichž je sice myšlení důležité, ale nemusí to znamenat, že se musíte stát mysliteli. Přesto se o některých lidech říká, že jsou nejen chytří, ale

moudří. Kdysi se mluvilo dokonce o mudrcích, a nemyslili se tím jen filosofové. (Lidové zkazky, zábavná vyprávění, výroky o malých dětech jako „mudrlantech“, atd.) Ale naproti tomu jsou také obory, které se bez filosofie neobejdou; někdy to platí zvýšenou měrou o špičkách takových oborů, jindy to platí o všech, kdo se v takovém oboru angažují. Tak např. ne každý přírodovědec musí být náležitě a na stejně vysoké úrovni jako ve vlastním oboru být vzdělán ve filosofii. Ale čím větším, světovějším je odborníkem, tím nápadněji potom vychází najevo, jak ubohé je jeho vzdělání filosofické, pokud se mu nikdy nevěnoval.

0.4

Theologie náleží mezi obory, v nichž filosofická nepřipravenost a nevzdělanost má fatální následky pro jinak velmi mnohých věcí znalého a vědoucího bohoslovce. Proč tomu tak je? Důvody pro toto hodnocení jsou dvojí, jednak historické, jednak přímo věcné, odborně theologické. Také důvody historické jsou dvojího druhu: především jde o to, že theologie se historicky ustavila o hodně víc než půl tisíciletí dříve, než ji začali pěstovat křesťanští myslitelé, zajisté po změnách a úpravách. A ustavila se zároveň s filosofií, dokonce jakožto filosofie resp. jako jedno její odvětví, jedna z jejích subdisciplín. A došlo k tomu ještě dříve, než to bylo náležitě teoreticky provedeno a zdůvodněno, dokonce dříve než se tomuto původně řeckému pojmenování „theologie“ dostalo přesnějšího významu, jenž už odpovídá našemu pojetí, a to v myšlení druhého největšího antického filosofa, Aristotela; naproti tomu třeba ještě u Platóna dostávají theologové v ideální obci funkci jakýchsi cenzorů. (Právě pro Aristotela představovala theologie – vedle matematiky a fyziky – jednu ze tří teoretických filosofických disciplín; názvy těch disciplín ovšem pro něho znamenaly něco značně odlišného od toho, jak je chápeme dnes; už z toho důvodu je záhodno u Aristotela psát „matematika“ a „fyzika“, stejně jako „theologie“.)

0.5

Druhým historickým důvodem je naše aktuální myšlenková a duchovní situace konce druhého a začátku třetího tisíciletí, tj. skutečnost, že jsme někde na konci dvou a půl-tisícileté epochy tzv. metafyzického myšlení, a tedy skutečnost hluboké a zdaleka dosud nejen nepřekonávané, ale ani uspokojivě nedignostikované myšlenkové krize. Co to vlastně je, ta metafyzika a metafyzický způsob myšlení? To nemůžeme s naprostou jistotou a vyčerpávajícím způsobem říci, přesněji: nemůžeme to dostatečným způsobem myšlenkově uchopit. Proč? Abychom tak mohli učinit, musili bychom mít k dispozici myšlení, které už není metafyzické. Ale naše situace je kritická také v tom, že z metafyziky ještě zdaleka nejsme venku, ale že v ní všichni vězíme až po krk, možná po uši a někteří dokonce až nad hlavu. To znamená, že vlastně teprve hledáme způsob, jak nejen samu metafyziku, ale i tu krizi metafyzického myšlení co nejpřesněji a nejučinněji uchopit a pochopit. Do velké, snad dokonce největší míry to záleží na tom, zda najdeme způsob myšlení, který se aspoň ve svých prvních krocích začne tradičnímu myšlení vymykat, který se od těch vyježděných kolejí a tisíciletých nánosů dokáže aspoň trochu osvobodit. To nelze učinit jediným krokem a ani v krátkém období několika let. To překonávání metafyziky trvá už přinejmenším přes dvě století, a každá nová generace filosofů objevuje, jak ty pokusy o překonání stále ještě v té tradici zůstávají trčet. Proto zatím nejsme schopni se podívat na metafyziku zvnějška, pohledem, který už není metafyzikou zatížen, ale nezbyvá nějakým inteligentním způsobem užít určitých metafyzických prostředků a pokusů a prolomení, probourání bariér a zdí, které nás do uzavřeného území metafyziky stále odkazují a v něm nás pevně drží. Právě na několik typů těchto pokusů si tady budeme poukazovat. Byl bych rád, kdyby vaše eventuelní nechuť k tomuto postupu nevedla k tomu, že byste s jakýmsi divným až zvrhlým uspokojením soustředili veškerou svou pozornost na to, jak přitom stále ještě zůstáváme vězet v té metafyzice, kterou chceme opouštět aspoň prasklinami a skulinami, když už to zatím nejde s napjatými plachtami plnými nového větru.

0.6

Proč jsem vůbec mluvil o možné „nechuti“ jednak vaší, zejména však t(h)eologů vůbec k přemýšlení o metafyzice a o závislosti theologie na ní? Vědou mne k tomu hojné zkušenosti s protestantismem, který je – zejména ve svých hlavních proudech – postižen hlubokou nedůvěrou v rozum. Nechám stranou, proč a jak k tomu došlo a proč se tato nechuť stále znovu objevuje a udržuje. Pro naše nynější úvahy by nebylo důležité a nebylo by to ani žádnou pomocí. Zůstaneme proto u prostého

konstatování. V katolické tradici je situace velmi odlišná: rozum a také filosofie mají významné postavení a požívají velkého respektu, i když ovšem nikoli největšího – ten je vyhrazen teologii. V minulosti to mělo neblahé konsekvence, neboť hlavní proud katolického theologického myšlení, totiž thomismus, se po proměnách novodobého a moderního myšlení a hlavně proti němu stal velkou baštou metafyziky, zatímco významní bohoslovci protestantští někdy až přemrštěně přizpůsobovali své myšlení novým proudům, a v některých případech dokonce sami pronikavě ovlivnili i současné filosofické myšlení nebo aspoň to nové, nově přicházející myšlení netheologické, především pak v některých jeho oborech. (Platí to zejména pro celou problematiku hermeneutickou, ale zdaleka ne jenom pro ni.) Protestantismus vcelku tím však příliš dotčen nebyl; dokonce vznikla tvrdá opozice proti tomuto vývoji a nová vlna odporu proti rozumu a proti filosofování. Naproti tomu v katolicismu se původně příznivé hodnocení filosofie proměnilo v zatvrdlou, zabetonovanou tomistickou tradici a každý krok kupředu musel být podnikán s krajní opatrností a uvážlivostí. Tak se připravovala změna, k níž došlo především poměrně krátkým pobytem Jana XXIII. na trůnu papeže a hlavně tzv. II. Vatikánem. Pak bylo sice nasazeno mnoho brzd, ale jak se ukázalo, návrat zpět k tradičnímu thomismu už nebyl a není možný. Nejlepší myslitelé na obou stranách mají už jasno alespoň v tom, že křesťané, ale eo ipso vůbec Evropané a Evropou poznamenaný svět, potřebují nějaké nové myšlení, a pokoušejí se o takové nové začátky. To je tedy situace, v níž se dnes ocitáme. T(h)eologie se už bez filosofie nemůže obejít, ale dostává se stále víc do kritické distance od řeckého a potom tradičně evropského myšlení. Proto stále se víc theologů ohlíží po nějaké nové filosofii, vhodnější k interpretaci jádra křesťanské zvěsti jinými než dosavadními myšlenkovými prostředky, neboť ty dosavadní se ukazují stále víc jako překážka než usnadnění a pomoc.

0.7

Ještě mnohem závažnější než důvody historické (ať už týkající se historie dávné nebo naopak aktuální) jsou důvody věcné. Křesťanství a tedy také křesťanské myšlení vzniká v době nepochybné nejen politické, ale také kulturní a myšlenkové hegemonie helénismu. Důsledkem toho je helenizace odkazu tradice starého Izraele, na které křesťané velmi zásadním způsobem navázali (výrazem toho ke posléze převzetí starozákonních textů do kánonu; to bylo usnadněno překladem hebrejských textů do řečtiny, k němuž došlo ještě v posledním století před narozením Ježíšovým). Helenizace křesťanství tak navázala na začínající helenizaci pozdního židovství. Tato situace si vynutila vznik křesťanské theologie, a ten zase nebyl možný jinak než na základě recepce, adaptace a někdy i pokusů o kritické přetvoření řecké filosofické tradice.

0.8

Jistě jste si někteří povšimli, že po celou dobu mluvím o filosofii (a o některých výsledcích filosofování), ale do skutečného filosofování (jako určité aktivity, práce) jsem se – spolu s vámi – ještě nepustil. Toho už opravdu musíme co nejdříve nechat. Přece však se ještě musím zmínit o jedné věci historického rázu, totiž o vzniku a rozvoji pojmovosti, a také o problémech s termíny.

ETF, 22.10.02 – nekonalo se, symposium o J.B.Součkovi

ETF, 5.11.02

1.1

Mezi mýtem a filosofií není tak příkrého rozporu a napětí, jak se nejstarší filosofové domnívali. Časem si ukážeme, jak tito filosofové přejali z mýtu jeden základní rys celoživotního zaměření na to, co bylo a dosud jest. Dnes se omezíme na jiné, v jistém smyslu užší téma, a tím budou pojmy a pojmovost. Rozdíl mezi mytickým myšlením a myšlením filosofickým spočívá na prvním místě v tom, že mýtus zná jen vyprávění, narativitu, kdežto filosofie pracuje s pojmy. Nesmíme si však myslit, že pojmovost je něco, co se k narativitě přidává jako zcela cizorodý moment. Pojmové myšlení totiž nutně pracuje s myšlenkovým materiálem, který má k dispozici už z dřívějška – a nikdy se tomu nemůže zcela vyhnout. Pojmovost proniká do původního, tj. předpojmového myšlení jen pozvolna a nikdy nemůže narativitu zcela nahradit a vytlačit. Zpojmovění myšlení je něčím podobným přestavbě, restrukturování, nové, jiné uspořádání. A ještě navíc se podobá jakémusi rentgenovému prosvícení onoho dosavadního předpojmového myšlení. V tom prosvícení se stále výrazněji ukazují vnitřní vztahy mezi různými „myšlenkami“ či spíše „pomyšleními“, které původně zcela unikají pozornosti,

ale nejsou pojmovostí přidávány, nýbrž jen odhalovány. Právě proto nemá narativita žádné účinné prostředky proti jakési agresivitě pojmovosti; může se jen pokoušet budovat svou obranu hledáním skulin nebo jiných míst, kam pojmovost dosud nepronikla nebo kam proniká jen s velkými obtížemi. Povahu těchto obtíží však nesmíme připisovat pojmovosti vůbec, nýbrž jen určitému typu pojmovosti. K tomu cíli si musíme co nejjasněji vyložit, co to vlastně ta pojmovost je a co to jsou pojmy. To není nijak jednoduché a dokonce se k tomu ani nemůžeme náležitě dostat, dokud neprovedeme fundamentální revizi celé dosavadní pojmovosti.

1.2

Filosofové se od počátku inspirovali tím, jak pojmu a pojmovosti bylo úspěšně užito v geometrii. Geometrie je jediná odborná vědecká disciplína, která nevznikla oddělením z filosofie, nýbrž zrodila se, rostla a vyvíjela se jakoby zároveň s filosofií. A právě proto je možno dodnes některé základní věci nejnázat ukázat na geometrii. Od školních let je vám jistě dobře znám způsob, jak se o tom běžně mluví: kružnici nebo čtverec či trojúhelník je nejen možno, ale pro přesnost nutno definovat. Ale co vlastně definujeme, když řekneme, že trojúhelník je část roviny, přesně (dokonale) omezená třemi přímkami, které se neprotínají v jednom bodě? Co vlastně popisujeme, když říkáme, že trojúhelník má tři strany, tři vrcholy, tři vnitřní úhly apod.? Myslím, že je velmi důležité, když si uvědomíme tradiční nejasnost resp. nerozlišování mezi trojúhelníkem jakožto rovinným útvarem (obrazcem) na jedné straně a mezi pojmem trojúhelníka. Vlastnosti geometrického útvaru jsou naprosto odlišné od vlastností pojmu tohoto útvaru. Pojem trojúhelníku přece nemá ani tři strany, ani tři úhly, pojem nemá vůbec žádnou plochu, pojem nemůžeme nijak znázornit na tabuli nebo na papíře, zatímco to vše najdeme u trojúhelníku jakožto útvaru či obrazce. Tzv. ideální trojúhelník musíme před sebou alespoň v duchu vytvořit, sestrojít, konstruovat; to nemůžeme udělat s pojmem – pojem musíme nasoudit. Proto nemá smyslu mluvit o „definování“ u geometrického útvaru, i když původně to znamená prosté vymezení, tj. stanovení mezí, hranic (fines = konce, meze, hranice). Odedávna se o definování mluví jako o vymezení pojmu, nikoli skutečností. Proč ta nepřesnost, nejistota a častá záměna?

1.3

Pojmovost myšlení je postavena nikoli na prostém zavedení pojmu, protože pojmy samy nejsou žádná entia, žádná jsoucna, žádné reality, reálné skutečnosti. Pojem není zejména ničím samostatným, nýbrž je vždycky spjat ještě s něčím dalším, co není součástí ani složkou pojmu. Pojem je vždycky pojmem něčeho, něčeho dalšího – v našem případě třeba čtverce nebo trojúhelníka. Pojem se vztahuje k něčemu mimo sebe; tomuto vztahování mimo sebe se říká intence resp. intencionalita. (Chybně se mluví o „významu“ pojmu; chyba tu spočívá v tom, že význam mají slova i tam, kde ještě žádné pojmy ani pojmovost nebyly zavedeny; pojmy jsou nástroje, jimiž je restrukturován a upřesňován význam, původně spjatý s určitým slovem. Slovo se proto vztahuje k tomu, co označuje, pomocí svého významu, ale samo – odděleno od svého významu – žádnou intenci nemá. Má však jakousi „magickou“ moc zpřítomňovat nepřítomné; právě proto nemůže být slovo redukováno na znak, na pouhé označení.) Zatímco trojúhelník ani čtverec se samy od sebe a ze sebe k ničemu dalšímu nevztahují (to jen my je můžeme dávat do nějakých souvislostí), pojem čtverce a pojem trojúhelníka se samy od sebe a ze sebe vztahují k tomu, čeho jsou pojmem, totiž k čtverci (čtvercům) a k trojúhelníku (-kům). Ale nejen to: pojmy se vztahují také k sobě navzájem; to už ovšem není vztah intencionální, nýbrž vztah logický. Ustavit geometrii je možno jen za pomoci pojmovosti a přesných pojmu, tedy logicky; geometrie není pouhé nahromadění geometrických útvarů či obrazců ani pouhé sledování jejich podobností a rozdílů.

1.4

Filosofie – a později i všechny jednotlivé vědy, které se z ní oddělily a osamostatnily – stojí a padá s pojmy a pojmovostí, a proto se nemohla zrodit ani vyvinout nikde, kde pojmy ani pojmovost nebyly vynalezeny. Právě proto je třeba udržet jak původní řecké slovo FILOSOFIA (i s pravopisným zachováním onoho -s- uprostřed; zavádění psaní „filozofie“ je nejen svévolné, ale znamená nedbání té obrovské události, že to byli právě staří Řekové, kteří vynalezli nejen pojmy a pojmovost, ale jako první ustavili také filosofii jako myšlenkovou disciplínu, myšlenkovou řeholi – znamená tedy jakousi negramotnost, nevzdělanost. Slovo totiž není pouhým libovolným znakem, ale nese v sobě kus

historie, takže způsob jeho užití (včetně výslovnosti a grafické podoby) také něco říká, tj. přidává něco, nějaké konotace k jeho významu. Proto je dále svědectvím nejasnosti a přímo zmatenosti, když někdo připisuje starým Indům nebo starým Číňanům atd. „filosofii“; ani Indové, ani Číňané, ani žádné jiné kultury pojmy a pojmovost nevynalezly. Pojmovost se pouze šířila jako kulturní vymoženost ze starého Řecka do jiných kultur a dnes už téměř do všech konců světa. Protože se však tohoto slova nejspíš pod americkým vlivem začalo hojně užívat v naprosto nepatřičných situacích a vztazích, je dobré zachovat i nové psaní tohoto slova se -z- uprostřed pro takové případy, ale potom co nejpečlivěji rozlišovat mezi filoSofii a filoZofii.

1.5

Staří Řekové – dokonce ještě ani Platón ani Aristotelés – neměli zvláštní slovo pro „pojem“; užívali termínu LOGOS, a ten ovšem měl mnoho významů (mluvení, povídání, mluva, řeč, slovo, zpráva, vyprávění, proslov, rozhovor, rozprava, ale také to, o čem se mluví, látka, případ, věc, historika, psané vyprávění, text, kniha, ale i počítání a počet, výpočet, poměr, proporce, podíl, zlomek, úvaha, mínění, význam, schopnost myslet, rozum atd. – to je jen výpis z lexikonu, kde se téměř nepřihlíží k významům, jaké tomu slovu dávali filosofové). Teprve Římané, když kultivovali svou barbarskou latinu napodobováním řečtiny, kterou zprvu všichni vzdělanější ovládali, zavedli dva termíny pro to, čemu my dnes říkáme „pojem“, totiž *notio* a *conceptus* (a to má své výrazné stopy v románských jazycích a také v oné jazykové směsici, jíž je angličtina). „*Notio*“ nás teď nebude zajímat, takže zůstaneme jen u „*conceptus*“, což je slovo odvozené od *concipere* = *con-capere*: *capere* = chytit, uchopit, popadnout, vzít, uchvátit, zmocnit se, připoutat, spoutat, pojímat, obsáhnouti, posléze i rozumět. Vojenské myšlení Římanů dobře a souhlasně rozumělo onomu pozoruhodnému momentu násilí a násilnictví, který je s pojmovostí jakoby nerozlučně spjat. To mělo potom vliv i na další jazyky, a to nejen románské a angličtinu, ale také třeba na němčinu a rovněž na naši češtinu: *Begriff* – *be-greifen* souvisí s *er-greifen* a *Griff*; pojem a pojímatí souvisí se zájímáním a zajatci, pochopení a chápání s uchopením, atd. Ovšem povědomí, že slovo je mocné, že má magickou moc, je starší – znát jméno nějakého mocného ducha znamenalo mít nad ním moc. Zákaz vyslovovat tetragram úzce souvisel s tímto povědomím: boží jméno nesmělo být vysloveno, natož běžně (a marně!) vyslovováno. Moc, kterou mělo slovo a jméno, byla nyní ještě umocněna pojmem, tj. pojmovým upřesněním významu slova. Tolik k historii termínu.

1.6

A nyní konečně k povaze pojmu samého. Tady se však hned dostáváme do určitých potíží. Kdybychom dbali oné filosofické tradice, pro kterou byla velkou inspirací právě geometrie, měli bychom začít s co nejpřesnějším pojmovým vymezením „pojmu“, nebo museli bychom nasoudit pojem „pojmu“. A to právě nejde, i když se o to řada myslitelů, zejména v posledních dvou staletích, snažila (zvláště někteří logici, dokonce někteří současní). A proč to nejde? Protože ten typ pojmovosti, kterou vynalezli staří řečtí myslitelé a který se pak rozšířil po Evropě i mimo Evropu, to nedokáže – leda za cenu chyby, omylu, falešného zkreslení. Tak jako narativita nedokáže tematizovat sebe samu, tak klasická řecká pojmovost nedokáže pojmově uchopit „pojem“. Na druhé straně však tento problém vůbec nevede někam do tmy nebo do slepé uličky. Zase jde zároveň o jistou kontinuitu: tak jako již v narativitě byly – byť narativitě samé zcela skryty – momenty, které nám dovolila odhalit a nahlédnout pojmovost starého, původního typu, tak tato stará pojmovost musí – ať chce nebo nechce – vždy do jisté míry spolupracovat se strukturami, jež sama nedokáže pojmově uchopit. Jsou to především struktury časové, ale také řada dalších.

ETF, 19.11.02

2.1

Pojem je tedy něco, co „funguje“ mezi člověkem jako subjektem poznání, a „věcí“, která je nebo má být poznávána. Krajina tohoto „mezi“ je velmi komplikovaná a zejména zprvu člověku naprosto neprůhledná. Většině lidí to dodnes nevádí, protože jejich hlavním zájmem jsou „věci“, „skutečnosti“. K tomu také po několik generací vychovával zejména u nás pozitivismus. V pozadí je velký problém, obvykle nazývaný jako „dualismus mysli a těla“ (*mind-body*). Dodnes nemáme leč dvě cesty, jak zkoumat tuto původně neprůhlednou „krajinu“. Starší metoda je založena na reflexi a introspekci, přesněji a výstižněji na sebezkoumání vědomí a myšlení. Když vyjdeme – jak to třeba chtěl Descartes

– od subjektu pochybujícího a tedy myslícího, nedostaneme se k ničemu jinému než k „obsahům vědomí“; bylo iluzí se domnívat, že se ze subjektivity dostaneme ke skutečnostem mimo vědomí. Můžeme sice odlišit myšlení a myšlené (tedy s Descartem řečeno: cogitatio cogitans a cogitatio cogitatum), ale toto „myšlené“ bude vždy jen naší konstrukcí (= intencionálním předmětem). Naproti tomu když vyjdeme z vědeckých poznatků a nervových buňkách, neuronech, synapsích a vůbec nervovém systému, nikdy nedostaneme ke skutečné subjektivitě, k vědomí ani k obsahům vědomí – tedy ani k intencionálním předmětům (pokud je tam tajně či nevědomky nějak nepropašujeme)

2.2

Vynález pojmů a pojmovosti se původně odehrál „mimoděky“, nebyla to vědomí tvorba. Tak tomu je obvykle nejen u všech nových vynálezů, ale všude tma, kde uděláme něco, co nás samy překvapí, ať už pozitivně nebo negativně: nejdříve je něco provedeno, vykonáno – a teprve pak to je podrobeno přezkoumání. Je to obecně princip vědy (na rozdíl od techniky, kde nejprve musíme něco projektovat a teprve pak tu provedeme, uskutečníme), princip experimentu: něco uděláme, a pak zkoumáme, co „to“ udělalo, abychom to eventuelně mohli zopakovat anebo naopak abychom se tom u mohli napříště vyhnout. Poznávání, co to vynález pojmovosti vlastně byl a co všechno je jím umožněno, trvalo staletí, ba tisíciletí, a dodnes tak docela přesně nevíme, jak tomu do všech detailů rozumět. Problém spočívá zřejmě především v tom, že každý krok kupředu nám vlastně rozšiřuje pole bádání, místo aby nás dováděl stále blíže k cíli. Ale pak tu je ten technický problém, o kterém jsem se už zmiňoval, totiž že ty první pojmy, ta první forma pojmovosti se ukazuje sice už po staletí jako zcela mimořádně produktivní a účinná, ale že se jen málo hodí na zkoumání a poznávání toho, co to myšlení, zkoumání a poznávání vlastně je.

2.3

Rád bych jako ukázkou uvedl několik řádek z knihy rozhovorů, které spolu vedli

2.4

2.5

V rozhovoru oněch dvou velikánů můžeme dost dobře vysledovat, jak se Popper stále drží pozitivismu (i když leckde není dogmaticky věrný), zatímco Lorenz se stále pokouší naznačovat meze pozitivistického přístupu a tu a tam je překračovat. Lorenz je ochoten souhlasit

ETF, 3.12.02

nekonalo se (nemoc – úraz)

ETF, 17.12.02

3.1

(zakončení, poslední přednáška)

Zopakují a zdůrazní několik hlavních bodů, které se všechny váží k jednomu tématu, totiž k pojmům a pojmovosti. Především jsme si zdůraznili zvláštní povahu myšlení (a pak jsme naznačili, že je třeba to rozšířit i mimo oblast myšlení, ale to teď necháme stranou), které říkáme intencionalita. Žádný akt (výkon) myšlení není jen tím, čím „jest“, ale vztahuje se k něčemu dalšímu, co už není jeho součástí ani složkou. A toto „další“ může být buď nějaká běžná konkrétní skutečnost (stůl, tabule, okno, strom, zvíře) anebo něco, co za žádnou běžnou skutečnost označit nemůžeme. Pro první filozofy byl takovou zvláštní a jim velmi imponující věcí každý geometrický útvar (jako první to byl trojúhelník) a brzy poté také každé číslo; později k tomu připojovali někteří filozofové další takové „věci“. Nejstarší filozofové byli těmito nezvyklými „věcmi“ tak zaujati a byli jimi tak okouzleni, že je dokonce považovali za „pravé věci“, za „pravou skutečnost“. K vyvrcholení tohoto myšlení dospěl Platón, který nechá v některých svých „dialogích“ některé jejich účastníky mluvit o tzv. idejích (ideách). My budeme raději mluvit o tzv. intencionálních předmětech (termín je od Brentana, ale byl co do konotací revidován Husserlem).

3.2

Význačným rysem intencionálního předmětu (jako je třeba rovnostranný trojúhelník) je nejen velká přesnost, s jakou může být míněn (intencionálním aktem vědomí či myšlení), ale především jeho nezávislost na takových aktech a dokonce jeho neproměnnost. Povaha této nezávislosti musí být jednak brána vážně (nesmí být přehlížena ani zamlouvána), ale zejména musí být zkoumána. Aby mohla být zkoumána (a aby vůbec bylo možné si uvědomit rozdíl mezi výkonem našeho myšlení

(intencionálním aktem) a tím, k čemu se tento akt, tj. naše aktuální pomýšlení, naše konkrétní myšlenka, naše mínění odnáší, vztahuje (a to nemusí být, jak jsme řekli, jen intencionální předmět, ale může to být také jakýkoli skutečný, reálný „předmět“), je zapotřebí základní schopnosti myšlení, aby se od takových – intencionálních nebo reálných – předmětů mohlo jaksí odpoutat a zaměřit se na sebe samo, jak se k těm předmětům vlastně vztahuje, a vůbec co vlastně děláme, když myslíme.

3.3

Tady musím upozornit, že si nesmíme myslet, že něco takového je záležitostí psychologie. Ta je odkázána na „vědecký“ přístup zvenčí, z vnějšku – a to bez ohledu na to, zda tomu v některých případech říká „introspekce“. Psychologie popisuje tento „obrat“ myšlení k sobě ze stanoviska pozorovatele, ale to, oč nám jde, je sám výkon, který musíme sami a osobně provést a provádět. – Onomu podivuhodnému rysu našeho myšlení, spočívajícímu především v tom, že se nesoustřeďuje (nemusí soustřeďovat) jen na vnější podněty, ale že může svobodně rozhodnout od takových nápadných podnětů odhlédnout a naopak se zajímat o něco zcela nenápadného, původně unikajícího naší pozornosti, se už od Aristotela dostalo velké pocty: prohlásil totiž, že to je právě počátek filosofování a filosofie. Aristotelés ovšem omezil, redukoval (jak to vědci obvykle dělají) to, o čem teď mluvíme, na pouhou zvědavost resp. údiv. Jen na okraj, protože se tím nemůžeme důkladněji zabývat, musím poznamenat, že Aristotelova chyba spočívá v nedostatečném rozlišení, ba nerozlišení údivu, který je vyvolán něčím neobvyklým a tedy nápadným (ten nevede k filosofii, ale k vědě), od zvědavosti, která vlastně teprve hledá, čemu by se mohla podívat. Jde tedy o základní rozdíl mezi údivem, vyvolaným zvenčí, a údivem, vyvolaným zevnitř, totiž námi samými

3.4

Mezi tím vším, k čemu se myslící člověk ze zvědavosti může obrátit, ačkoliv to k sobě žádnou nápadností naší pozornost nepřivolává, je myšlení samo. Výkon tohoto zaměření myšlení k sobě samému není zcela snadný a je zapotřebí se v něm náležitě vycvičit. To teď necháme stranou, protože to platí pro každou lidskou činnost, v níž je zapotřebí dosahovat dobrých nebo dokonce vynikající výkonů. Chceme si udělat co nejlepší, nejjasnější obrázek toho, co takový akt myšlení, zaměřující se na myšlení samo, tedy třeba na konkrétní myšlenkový akt (jiný), obnáší, co znamená, jak vypadá, jakou má povahu a jakou vnitřní strukturu. To je zajisté záležitostí zkoumání a vyšetřování, takže si nesmíme myslet, že to odbudeme nějakou běžnou představou, abychom se tím moc nemuseli zabývat. Ještě jsme však tuto zvláštní vlastnost myšlení, kterou nemůžeme redukovat jen na intencionalitu, ani ji z intencionality prostě odvodit, nepojmenovali. Popravdě řečeno bychom takové jméno měli vynajít, vytvořit. To však děláme jen v krajních případech anebo tam, kde to je něco poměrně jednoduchého. Běžné slovo, kterého tady můžeme s jistými výhradami a po náležitém vysvětlení a poučení použít, je „reflexe“. Ted' nezbývá, než se do takového aspoň trochu důkladnějšího objasnění pustit, i když už tím, co bylo řečeno, máme kus práce za sebou.

3.5

Od začátku nové doby byla za nejfilosofičtější živý jazyk (ovšemže evropský) považována francouzština. Možná to bylo tím, že se víc než některé jiné byla spjata s latinou, ovšem zapsal se v tom nepochybně i francouzský „esprit“. A ve francouzštině „réflexion“ znamená prostě myšlení, uvažování, podobě sloveso „réflechir“. Tak došlo k tomu, že ke etymologickému kořenu slova připoutali pozornost teprve vědci, fyzikové, konkrétně optici, když slovu reflexion (u nás reflex) dali význam odrazu resp. lomu paprsku. Teprve mnohem později šli důkladnějším způsobem ke kořenům Němci, zejména pak romantičtí filosofové. Takže dnes už můžeme toho slova směle užít i v našem smyslu (navazujícím na ony německé tradice), a také to docela slušně zdůvodnit. V latině znamená slovo „flexio“, a ve vědecké češtině také „flexe“ prostě ohyb; předpona „re-“ naznačuje návrat zpět a také opakování. Proto budeme slova „reflexe“ nadále užívat tam, kde půjde o návrat aktivního vědomí resp. myšlení, event. myšlenky zpět k sobě. Intencionalita myšlení tím není narušena, jen je „obrácena zpět“, tj. k sobě resp. k tomu, co již vykonalo (buď právě před chvílí, anebo i dříve, ale je to uchováno v paměti). – Toto rozpoznání a zavedení pevně vymezeného termínu je velmi důležité pro pochopení povahy filosofie.

3.6

Filosofie totiž může sebe samu chápat právě jako reflexi; tím ovšem není řečeno, že každá reflexe je už filosofií, že je filosofická. Ale podobně jako Aristotelés považuje údiv za počátek filosofování, můžeme i my za takový „počátek“ považovat reflexi. Abychom však dostáli povinnosti předem čelit námitkám, musíme upřesnit, o jakou filosofii musí jít, čím se musí vyznačovat, aby opravdu vedla k filosofování a k filosofii. Aniž bychom tím chtěli vyčerpat své chápání filosofie po všech stránkách (a to ovšem není možné, neboť filosofie je něčím, živě se vyvíjejícím, takže nemůžeme ani přibližně odhadnout, jak daleko ještě ve svém přetváření a proměňování dojde), ale můžeme aspoň zhruba vymezit hranice, za nimiž už by to filosofie nebyla a nemohla být.

3.7

Filosofii můžeme tedy takto vymezit – a tím vlastně jakoby negativně „definovat“, co už filosofie jistě není – jako reflexi, která musí mít přinejmenším tři základní náležitosti. Především to musí být reflexe kritická (tj. která si vypracovala spolehlivý a náležitě rozsáhlý kritický aparát), reflexe radikální (nezůstávající na povrchu, ale zkoumající až ke kořenům, – „donikající k principům“, jak říkal Masaryk), a reflexe systematická (neomezující se na jednotlivosti, ale bedlivě sledující souvislosti do takové šíře, aby nic nebylo ponecháno stranou úsilí o pochopní celkové).